

MONUMENTE ARHITECTURALE ALE CULTURII BALNEARE ȘI ORĂȘENEȘTI ÎN TIMPUL DUALISMULUI. STAȚIUNEA BORSEC ȘI BAIA DE ABURI DE ODINIORĂ DIN TÂRGU MUREȘ

– teză de doctorat –

Doctorand: Imecs-Magdó Eszter

Conducător de doctorat: Prof. Emerit. dr. Kovács Andrei

Domeniul: Istorie

Școala doctorală: Istorie. Civilizație. Cultură

Cuvinte cheie: Borsec, Composesoratele din Ditrău și Lăzarea, Borsecul de Sus, dualismul, arhitectura din stațiuni, protecția monumentelor, izvoare curative, balneologie, cultura apelor minerale și al izvoarelor curative, arhitectura caselor de vacanță, stilul elvețian, dezvoltarea așezării, planul urbanistic al așezării, Fejér Lajos, Málnai Béla, Radó Sándor, Pákei Lajos, turism, istoria turismului, inventarierea arhitecturală, cultura balneară din secolului XIX, arhitectura efemeră, stilul eclectic, composesorat, Târgu Mureș, baia de aburi, băi orășenești.

CUPRINS

INTRODUCERE 4

1. ISTORIA STAȚIUNII BORSEC ȘI PATRIMONIUL ARHITECTURAL 6

Introducere 6

Localizarea geografică a obiectivelor 6

Delimitarea cronologică a obiectivelor 6

Istoricul cercetărilor 8

Surse documentare, arhive, colecții 12

Retrospectiva istorică 20

Descoperire izvoarelor medicale din Borsec și începutul științific al balneologiei din Ardeal (secolul XVIII)	20
Arenda lui Antal Zimmethausen și Bálint Günther (1804–1832)	24
Dezvoltarea stațiunii după arenda lui Zimmethausen până la desființarea Regimentului I. Infanterie Secuiască de Grăniceri (1832–1851)	32
Organizarea instituțională a administrației stațiunii (1851–1873)	44
Gestionarea proprie de către composesorat (1874–1903)	57
Arenda Societății Anonime Borsec. Speranțe și eșecuri. (1903–1924)	78
Dezvoltarea stațiunii până la perioada comunistă (1924–1948)	85
Turismul socialist în perioada socialistă (1945–1989)	96
Turismul stațiunii după revoluția din 1989 până în prezent (1989–2017)	100
Hotelul și crusalonul proiectat de Lajos Fejér	105
Introducere	105
Istoricul ansamblului balnear	108
Descrierea ansamblului	115
Analiza arhitecturală a ansamblului	116
Viața ulterioară a ansamblului	118
Evaluarea arhitecturală	120
Activitatea Comisiei de Înfrumusețare	121
Planul urbanistic general al stațiunii	129
Regulamente, reglementări edilitare și sanitare	133
Stilul elvețian, stilul caracteristic vilelor și caselor de vacanță din secolul XIX	139
Evoluția stilistică a vilelor din stațiune	148
Probelmatica conservării și restaurării vilelor	153
Potențialul stațiunii, care crează contextul favorabil pentru conservarea centrului vechi	155
Fișe de monumente	159
Vile, hoteluri și unități turistice	159
1. Vila Caritas	159
2. Vila Csibi și Szász	170
3. Vila Csiky	183

4. Elysée	199
5. Vila Excelsior	206
6. Vila Ilona	214
7. Vila Irén	223
8. Vila Kelemen	232
9. Vila Lázár	247
10. Vila Nefelejts	259
11. Vila Méli	270
12. Vila Reitter	284
13. Hotelul și restaurantul Remény	291
14. Vila Sándor	311
15. Vila Szini	321
16. Vila Török	331
17. Vila Urmánczy	346
18. Vila Vaitsuk	360
Băi	371
19. Baia Lobogó	371
20. Baia Lázár	377
21. Baia Ósáros	382
22. Baia Újsáros	386
23. Baia de duș	389
Chioșcuri de izvoare	394
24. Izvorul Boldizsár	394
25. Izvorul Erdei/József főherceg	399
26. Izvorul principal	401
27. Izvorul János/Arany János	409
28. Izvorul Kossuth	411
29. Izvorul Ósforrás	419
2. ISTORICUL BĂII DE ABURI DIN TÂRGU MUREȘ	420
Introducere	420
Istoricul cercetărilor	420

Cultura balneară orășenească	423
Băile cu aburi și căzi construite în perioada dualistă	423
Perceperea apei în secolul XIX	424
Cultura balneară orășenească – caracterul medical	426
Cultura balneară orășenească – latura de distracție	429
Cultura balneară orășenească – caracterul igienic	433
Istoricul băii de aburi din Târgu Mureș	439
Descrierea clădirii	451
Persoana arhitectului	452
Lajos Jiraszek	453
Activitatea lui Lajos Jiraszek în Târgu Mureș	454
Analiza arhitecturală	456
REZUMAT	464
LISTA ILUSTRĂȚILOR	467
BIBLIOGRAFIE	521
SURSA ILUSTRĂȚILOR	543

REZUMAT

Cultura balneară burgheză nu a fost niciodată la fel de populară ca în a doua jumătate a secolului XIX. La răscrucea secolelor XIX și XX stațiunile balneare au atras vaste pături sociale și se poate afirma că era o activitate socială extinsă. În această conjunctură este de înțeles, că pe atunci s-a considerat că vacanța și odihna la stațiune sunt sinonime, precum a afirmat în 1897 Károly Bolemann: pentru unii odată cu venirea verii întrebarea era doar care stațiune balneară s-o aleagă. Componenta organică al culturii balneare burgheze era distracția, al cărei efect benefic pentru sănătate o propaga sistematic medicina vremii. În stațiuni au apărut cursaloane, care exemplifică importanța acordată în stațiuni distracției, interacționării sociale. Contrar denumirii lor, aceste clădiri nu serveau vreunui tratament medical, ci erau destinate să fie spații pentru veselie, viață socială. Ele cuprindeau săli pentru baluri, săli pentru pian, parloure, biblioteci, camera pentru jocuri de cărți, săli de biliard, fumoare, etc. Distracția nu era specifică doar stațiunilor. Forma de viață burgheză ducea o luptă aprigă împotriva plictiselii, astfel regăsim și în orașe modalitățile petrecerii plăcute a timpului și al vieții sociale. Ne gândim la locuri de distracție

de demult cum ar fi: poligoane de tragere, hipodromuri, paviloane pentru muzică, sau programe distractive cum ar fi jocurile de tombolă, piese de teatru improvizate. Distracția și serbările erau elemente vitale ale societății burgheze, și ele se reflectă și în cultura balneară a vremii.

Lucrările de specialitate denumesc viața balneară burgheză drept lumea balneară, incluzând în aceasta și cultura ei specifică. Și, într-adevăr, scăldatul secolului XIX și-a format o lume distinctă, cu reguli deosebite de cele din viața de zi cu zi. Aici pe primul loc era vindecarea, odihna, distracția, întâlnirile, petrecerea plăcută a timpului. La sfatul reclamelor, munca, grijile, sentimentele negative trebuiau lăsate acasă. Viața la stațiuni avea însă o mare meteahmă: caracterul ei sezonier, dura doar două luni jumătate. După trecerea sezonului publicul îndurerat î-și lua rămas bun de la stațiunea preferată, iar unii făceau chiar publică acest sentiment prin anunțuri în paginile ziarelor locale.

Publicul burghez incapabil să se despartă de lumea îmbătătoare al stațiunilor, încercă să reproducă și la locurile de domiciliu experiența trăită. Datorită viziunii de igienă și de sănătate din ce în ce mai populară, și în orașe, apoi și în localități mai mari s-au deschis băi publice. În Monarhia Austro-Ungară pe teritoriul Ungariei cele mai populare au fost băile cu aburi și cu căzi. Potrivit unui studiu, în 1910 au funcționat 153 asemenea băi. Astfel – potrivit informațiilor culese de mine – cele două variante de băi burgheze s-au completat organic. Băile orășenești sunt denumite frecvent băi de iarnă, pentru că erau utilizate în perioada friguroasă. Vara ele erau închise, iar personalul se angaja la vreuna din stațiunile renumite din provincie.

Deci, se poate vedea, că în a doua jumătate a secolului XIX interesul pentru băi dura tot anul. În teza de doctorat am încercat să analizez caracteristicile arhitecturale și culturale – istorice al băilor orășenești și al celor sezoniere. Am făcut aceasta prezentând câte un exemplu caracteristic din Ardeal. Baza prezentării tematicii băilor orășenești o constituie baia orășenească din Târgu Mureș, construită în anul 1898, iar exemplul pentru stațiunea sezonieră îl constituie Borsecul, care s-a păstrat cel mai bine dintre stațiunile balneare cu apă minerală din Secuime. La tema a doua m-am angajat la prezentarea moștenirii arhitecturale al perioadei dualiste, în primul rând prin explorarea și inventarierea acesteia.

În lucrarea de disertație pe lângă prezentarea detaliată a temelor prin prisma istoricului, am căutat răspunsuri la următoarele întrebări:

- Cum s-a format imaginea stațiunii Borsec în a doua jumătate a secolului XIX?
- Care reguli, regulamente au contribuit la modernizarea stațiunii?

- Cum a devenit „stilul elvețian” stilul arhitectural specific al stațiunii?
- Cum s-a valorificat „stilul elvețian” în construcția de vile din Borsec?
- Ce particularități avea cultura băilor orășenești?
- Ce cerințe au modelat construcția de băi orășenești?
- Ce soluții constructive au fost adoptate la construcția băilor de aburi și cu cadă din Monarchia Austro-Ungară?

În teza de doctorat cu titlul „*Monumente arhitecturale ale culturii balneare și orășenești în timpul dualismului. Stațiunea Borsec și baia de aburi de odinioară din Târgu Mureș*” analizez în profunzime caracteristicile culturii balneare înfloritoare din a doua jumătate a secolului XIX, precum și amprenta arhitecturală al acesteia. În lucrare tratez cu precădere stațiunea de altitudine din Borsec și arhitectura burgheză cu caracter sezonier al acesteia, apoi rezerv un capitol distinct băilor orășenești.

Partea destinată Stațiunii Borsec începe cu delimitarea temei în spațiu și timp: prezintă arhitectura stațiunii din județul Harghita din perioada dualismului, perioadă pe care o putem considera cea mai înfloritoare pentru cultura balneară din Ardeal. *Istoricului cercetărilor* se referă la bogăția surselor literare existente. În capitolul destinat surselor din arhive și colecții ne dăm seama că Borsec poate fi considerat un exemplu extrem de norocos în privința cantității și calității materialului arhivistic păstrat: cu toate că doar sporadic s-au păstrat planuri arhitecturale, însă corespondența Direcțiunii Băilor Borsec constituie o sursă deosebit de bogată și multicoloră despre condițiile vremii.

În capitolul de după *Introducere* tratez patrimoniul arhitectural al Băii Borsec din perioada dualistă, dar nu înainte de prezentarea istoricului localității. Istoria acesteia este împărțită pe nouă epoci, fiecareia în corespunde un subcapitol. Primul subcapitol prezintă stațiunea până în anul 1804, până la perioada primei arendări, și introduce în studiul formării balneologiei din Ardeal. Între 1804 și 1832 posesorul comunelor proprietare au arendat zona lui Anton Zimmethausen, care este considerat de istoriografia locală drept întemeietorul stațiunii. În subcapitolul al doilea figura devenită aproape mitică al întreprinzătorului vienez este prezentată mai realist, faptele sale sunt evaluate cu obiectivitate. Succesele perioadei de început sunt legate nu numai de numele lui Zimmethausen: Regimentul I. Infanterie Secuiesc de Graniță avea bază acolo încă din secolul XVIII, de acesta se leagă și primele construcții. Subcapitolul al treilea tratează

până la desființarea regimentului după revoluție, în 1851. În a doua jumătate a secolului XIX a început edificarea planificată al prestigioasei stațiuni balneare burgheze: pe atunci s-a instituționat direcțiunea băii, din membrii de composesorat s-a format Direcțiunea Băilor Borsec și organul de administrare al acesteia, Comitetul Directorial. Stațiunea a funcționat și mai departe prin arendași, care în general erau interesați cu precădere în comerțul profitabil cu apa minerală, iar stațiunea balneară era tratată pe planul doi. În aceste condiții dezvoltarea stațiunii nu era asigurată, astfel între anii 1874 și 1903 composesoratul a preluat gestionarea ei. Aceste două perioade palpitante și înfloritoare sunt tratate în subcapitolele patru și cinci. Din cauza îndatorării composesoratului, stațiunea în dezvoltare a ajuns în 1903 iar sub administrarea unui arendaș, de data aceasta pe termen lung. Și Mór Fekete, apoi din 1906 Societatea Anonimă Băile Borsec, întemeiată de acesta, erau interesate de afacerea cu apa minerală, și, cu toate obligațiile contractuale, nu s-a preocupat de dezvoltarea stațiunii balneare. Această perioadă de speranțe și eșecuri este tema subcapitolului al șaselea. Partea următoare dezbate perioada până la 1948, care se caracterizează prin cele mai multe reorganizări administrative: nu există în România încă o localitate, care în decurs de douăzeci de ani să aparțină la trei județe diferite. Desigur la asta a contribuit în mare măsură și instabilitatea generată de cele două războaie mondiale. Odată cu venirea la putere a partidului comunist român a început edificarea noii conduceri de stat totalitare, bazată pe exemplul sovietic. Primul pas a fost naționalizarea vilelor, apoi sub lozincă turismului socialist a început construirea masivă a stațiunii. Subcapitolul al optulea tratează în mare această epocă până la 1989. Ultimul capitol al *Retrospecției istorice* are ca temă reflecții cu privire la situația contemporană al Borsec, începând cu scăderea dramatică al numărului de turiști, la încetarea din 2002 al tratamentelor medicale, la deschiderea pârtiei de schi Speranța și preconizata deschidere al modernului centru wellnes.

Capitolul al treilea se întoarce la perioada de început al secolului XX, nefast și scandalos, în care arendatorul stațiunii era Fekete Mór. După îndelungi discuții s-a reușit convingerea acestuia să-și respecte obligațiile contractuale, și pentru ridicarea nivelului stațiunii s-a apelat la Fejér Lajos, arhitect din Budapesta, să execute proiectul unui ansamblu arhitectural, care să cuprindă un hotel și un cursalon. Lucrările au început în 1912, dar datorită numeroaselor neregularități niciodată nu a fost terminat în întregime, iar la sfârșitul anilor 1930 a și fost demolat în totalitate. Pe lângă filonul istoric, voi descrie în amănunt și evaluez clădirile mai deosebite, care în fapt au

fost terminate, dar cu excepția cursalonului niciodată nu au fost folosite, și care ar fi ridicat în mare măsură nivelul stațiunii.

Capitolul intitulat *Evaluarea arhitecturală* încearcă să contextualizeze tendințele generale arhitecturale ale Borsecului din perioada dualistă: în primele trei subcapitole se prezintă atribuțiile Comisiei de Înfrumusețare, alcătuită din membrii Direcțiunii Băilor Borsec, se face referire la planurile de urbanism ale stațiunii – dintre care numai unul, cel proiectat timp de zece ani de Margitay Gábor a primit undă verde, respectiv la ordinele și regulamentele de construcție din stațiune. Subcapitolul al patrulea prezintă stilul specific de stațiune de altitudine, stilul elvețian: geneza, răspândirea, efectul general asupra construcțiilor de la altitudine, apoi în subcapitolul următor influența concretă asupra construcțiilor, al caselor de vacanță și vilelor din Borsec. Ultimele două subcapitole tratează problemele vilelor, și prin aceasta păstrarea imaginii tradiționale caracteristice al stațiunii și posibilitățile de salvare.

Capitolul al cincelea face analiza detaliată al clădirilor în stil elvețian al stațiunii Borsec, și cuprinde fișele cu datele clădirilor reprezentative ale epocii la răscrucea secolelor 19 și 20. Astfel istoricul clădirilor, descrierea acestora, datarea și materialul cu imagini, respectiv – în cazul clădirilor care au supraviețuit – imaginile de azi, prezintă amănunțit 18 vile, 5 băi și 6 izvoare construite. Aceste fișe de date se pot constitui în documente extraordinar de importante în cazul unor eventuale lucrări de conservare, consolidare și restaurare, precum am văzut la vilele Vaitsuk și Csiky, respectiv hotelul Mélik, unde cei interesați au solicitat deja materialele noastre.

În ultimul capitol părăsim provincia, ținutul de la altitudine, și ne ocupăm cu baia de aburi și cu căzi din Târgu Mureș. Primul subcapitol prezintă caracteristicile importante ale culturii băilor orășenești – printre ele caracterele medicale, de societate și de igienă –. Următoarele patru subcapitole analizează concret istoricul băii din Târgu Mureș, descrierea acesteia, stabilește persoana arhitectului, respectiv evaluarea stlistică al clădirii. Totodată a ieșit la iveală și faptul, că odată cu instaurarea comunismului atitudinea față de scăldat s-a schimbat, iar clădirea inaugurată în 1898 a avut viață scurtă: nici un jumătate de secol, căci în 1944 armata germană în retragere a distrus-o împreună cu podul de lângă ei.